

تأثیر مجادلات نظامی بر پیدایش تشابه در تشکیلات نظامی عثمانی و صفوی

طاهر بابایی^۱

ندا پور محمود^۲

چکیده: در ساختار نظامی عثمانی و صفوی تشابهات بسیاری وجود داشته که گره‌برداری و اقتباس، در کنار عوامل مختلف، جایگاه ویژه‌ای در پیدایی این مشابهت‌ها داشته است. اقتباس از طریق داده‌هایی که به اشکال مختلف به سرزمین‌های مجاور منتقل می‌شد، انجام می‌گرفت. هر یک از این اشکال اقتباس و انتقال اطلاعات، سهمی در ایجاد همسانی‌ها داشته‌اند که در این میان، گمانه بهره‌گیری از نتایج مجادلات نظامی در پیدایی تشابه در تشکیلات نظامی، جایگاه مهمی می‌تواند داشته باشد. در این پژوهش تلاش شده است تا چگونگی تأثیر گذاری نتایج و برآیندهای مجادلات نظامی در پیدایش تشابه در ساختار نظامی عثمانی و صفوی به عنوان مسئله تحقیق مورد بررسی قرار گیرد. دستاورد پژوهش نشان می‌دهد که اسارت فرماندهان و متخصصان نظامی عثمانی و نیز غنیمت‌گیری ادوات آتشین عثمانی، سبب ورود داده‌ها و ایجاد تشابه در ساختار نظامی صفوی شده و این گمانه را تقویت کرده است که نتایج مجادلات نظامی از عوامل تأثیر گذار بر پیدایش این تشابه بوده است.

واژه‌های کلیدی: تشکیلات نظامی، عثمانیان، صفویان، تاریخ جنگ، مشترکات فرهنگی

شناسه دیجیتال (DOI): 00.00000/pte.00.00.0

۱ استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول).

taherbabaei@um.ac.ir <https://orcid.org/0000-0003-2368-759X>

۲ دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

neda.purmahmud@gmail.com <https://orcid.org/0009-0007-9069-5078>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۲ تاریخ تایید: ۱۴۰۳/۰۵/۱۰

The Impact of Military Conflicts on the Appearance of Similarities in The Ottoman And Safavid Military Arrangements

Taher Babaei¹
Neda Pourmahmoud²

Abstract: There were many similarities among the Ottoman and Safavid military structure, and adaptation from can be one of the reasons for such similarities. This process was done by transmitting data to the neighboring land in various forms. Each of these forms of adaptation and transmission of information have contributed to the creation of similarities, among which it can be assumed that the impact of the results of military conflicts in creating similarities in military arrangements had an important role. As the research problem, the impacts of the results and outcomes of military disputes on the emergence of similarities in the Ottoman and Safavid military structure has been investigated in this research. The findings indicate that the captivity of Ottoman commanders and military specialists and acquisition of Ottoman firearms have provided the required data and caused similarities in the Safavid military structures. Thus, the results of military disputes can be likely considered as one of the affecting factors for emergence of such similarities.

Keywords: Military arrangements, Ottoman, Safavids, war history, cultural commonalities.

DOI: 00.00000/pte.00.00.0

- 1 Assistant Professor, Department of History and Civilization of Muslim Nations, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (corresponding author). taherbabaei@um.ac.ir
<https://orcid.org/0000-0003-2368-759X>
- 2 PhD Candidate of History and Civilization of Muslim Nations, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. neda.purmahmud@gmail.com <https://orcid.org/0009-0007-9069-5078>
Receive Date: 2024/06/11 Accept Date: 2024/07/31

مقدمه

ساختار اداری و حکومتی عثمانی و صفوی از جهات متعدد دارای همسانی بوده است که در این میان، تقسیم‌بندی کلی سه بخش نیروهای مرکز دولت، نیروهای خارج از مرکز و نیروی دریایی برای نظامیان هر دو حکومت را می‌توان عنوان کرد.^۱ تقسیم‌بندی اخیر، در ساختار کلی ارتش دو حکومت، تقریباً تشابه کاملی را داراست و نیز اسامی مناصب و اصطلاحات، گاه از لحاظ نام، گاه از حیث کارکرد و وظایف و گاه از حیث نام - کارکرد، تشابه فراوانی دارند (نظیر بیگریگی، تفنگچی، توپچی، سپهسالار، عرابه‌چی صفوی/ آرابه‌چی عثمانی، جبه‌جی عثمانی/ جبه‌دار صفوی، چرخچی صفوی/ چرخه‌جی عثمانی، زنبورکچی صفوی/ زنبورکچی عثمانی، سلاحدار باشی صفوی/ سلاحدار عثمانی، قُل صفوی/ قول عثمانی، قورچی صفوی/ قوریچی عثمانی و بسیاری دیگر). علاوه بر شکل اسامی اصطلاحات و مناصب، پسوندهای مشابهی در اسامی مرکب نظیر آغا/ آقا، دار، باش، خانه، انداز و مواردی از این دست وجود دارد که در تشکیلات نظامی هر دو حکومت به یک معنی و کاربرد مورد استفاده بوده است (بابائی، ۱۳۹۰: ۱۱۵-۱۲۶).

در پیدایی این تشابه، می‌توان عوامل متعددی را تأثیرگذار دانست. وجود خاستگاه مشترک تاریخی، فرهنگی، قومی و زبانی به همراه عواملی چون کمک دوسویه اروپاییان به عثمانیان و صفویان (تکناندر، ۱۳۵۱: ۳۳۶-۳۳۸؛ فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۲۹۵؛ ثابتیان، ۱۳۴۳: ۳۳۶-۳۳۸؛ فلور، ۱۳۸۷: ۲۳۲، ۲۳۵، ۲۳۷-۲۳۸، ۲۵۴-۲۵۶)، نفوذ سیاسی- مذهبی صفویان بر ترکمانان آناطولی و یاری از سوی آنان (سیوری، ۱۳۸۰: ۶۲-۶۳)، مهاجرت ترکان آناطولی به ایران و استخدام در قشون صفویه (سومر، ۱۳۷۱: ۱۸۷) و اقتباس از بخش‌های نظامی عثمانیان، از راه‌های احتمالی گردهم‌برداری صفویان از عثمانیان بوده است. اقتباس صفویان از تشکیلات نظامی عثمانیان را بیش از هر چیز در بخش نظام غلامداری می‌توان مشاهده کرد که این اقتباس به شکل نامنظم و در چارچوبی خُرد و کوچک‌تر انجام شده بود.^۲ به‌جز این، یکی از مهم‌ترین بخش‌های حکومت

۱ با تسامح می‌توان صفویان را دارای نیروی دریایی نظامی قلمداد کرد.

۲ ن.ک. به: سید جمال موسوی و طاهر بابائی (پاییز و زمستان ۱۳۹۱ش)، «مطالعه تطبیقی غلامداری در تشکیلات نظامی عثمانی و صفوی»، نیم‌سال‌نامه مطالعات تاریخ و تمدن ملل اسلامی، ش ۲؛ طاهر بابائی و منیژه صدیقی (۲۰۲۱م)، «نظام پرورش غلام صفویان و نسبت آن با سازمان مشابه حکومت‌های مالیک و عثمانی»، مجموعه مقالات چهارمین و پنجمین کنفرانس بین‌المللی علمی روابط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران و گرجستان، تفلیس: دانشگاه قفقاز.

صفویان، بخش‌های مرتبط با حوزه سلاح‌های گرم بود که می‌توان اقتباس از عثمانیان را در وجود تشابه دخیل دانست. در این بخش، تشابه بیش از هر چیز در اسامی و اصطلاحات به چشم می‌خورد. وجود اسامی مشابهی نظیر بادلیج، بالیمز، خمپاره، زنبورک، ضربزن، تفنگ فتیله‌ای، تپانچه، تفنگ جزایری و تفنگ چخماقی، نمایشگر همانندی این تشکیلات در دو حکومت است که به شکل مشابهی در تاکتیک‌های نظامی، چیش‌ها، تدارکات و امور مالی و قضائی مرتبط با نظامیان نیز مشاهده می‌شود.^۱ پیداست که وجود ادواتی با شکل و اسامی مشابه، به‌خصوص در حوزه مربوط به سلاح‌های گرم، پیش از ورود و سازماندهی نظامیان صفوی به دست برادران شرلی و مستشاران نظامی اروپایی، متأثر از عوامل دیگری بوده است که در رأس آن می‌توان به اقتباس از عثمانیان اشاره کرد. در این راه، به سبب تقدم و سابقه بیشتر عثمانیان در استفاده از سلاح‌های آتشین، جریان اقتباس در این حوزه از تشکیلات عثمانی به صفوی بوده است. اقتباس از ساختار نظامی عثمانیان می‌تواند از طرق مختلفی نظیر جاسوسی و خبررسانی و مشاهدات ایلچیان و سیاحان باشد، اما این اقتباس بیش از هر چیز می‌توانست از طریق برخورد مستقیم با نیروهای عثمانی در مجادلات و نبردها اتفاق افتاده باشد.

مدعی پژوهش حاضر این است که در کنار عوامل متعدد دیگر، یکی از عوامل وجود تشابه در تشکیلات نظامی عثمانی و صفوی، نتایج حاصل از منازعات نظامی بوده است. بر این اساس، نگارندگان پژوهش حاضر درصدد بوده‌اند با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر شیوه مطالعه کتابخانه‌ای، به بررسی اشکال و چگونگی تأثیرگذاری نتایج منازعات نظامی که به پیدایش تشابه در ساختار نظامی (با تأکید بر بخش‌های مربوط به سلاح‌های آتشین) منجر شده است، پردازند که در آن به استخراج داده‌های مربوط به دستاوردهای تأثیرگذار بر تشکیلات نظامی، نظیر بهره‌گیری از نیروهای توانمند نظامی عثمانی و به کارگیری غنایم حاصل از این نبردها در ساختار نظامی، پرداخته شده است. برای بررسی علمی این مسئله، دوره زمانی از برآمدن صفویان تا دوره شاه‌عباس اول صفوی (حک: ۹۹۵-۱۰۳۸ ق/ ۱۵۸۷-۱۶۲۹ م) که مقارن با تحول تشکیلات نظامی صفوی با تأثیرپذیری از اصلاحات برادران شرلی بوده، گزینش شده است.

۱ برای اطلاع از داده‌های تفصیلی درباره تشابه تشکیلات نظامی عثمانی و صفوی، ن.ک. به: طاهر بابائی (۱۳۹۰ش)، «تشابه تشکیلات نظامی عثمانی و صفوی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.

پیشینه پژوهش

پژوهش مشابهی با موضوع نوشتار حاضر تاکنون پدید نیامده است، اما از جمله آثاری که به نوعی مرتبط با موضوع این نوشتار به رشته تحریر درآمده‌اند، می‌توان به کتاب *دیوان و قشون در عصر صفوی* از ویلم فلور^۱ اشاره کرد که در فصل سوم آن با عنوان «قشون صفویه»، اشاراتی به برتری نیروی نظامی عثمانی نسبت به صفویان و پناه آوردن نظامیان عثمانی به دولت صفوی شده است. اثر دیگر، *تاریخ ایران دوره صفویان* کمبریج^۲ است که در آن اطلاعاتی کلی درباره ساختار تشکیلات نظامی صفویان ارائه شده است. همچنین در مقالات «مطالعه تطبیقی غلام‌داری در تشکیلات نظامی عثمانی و صفوی»^۳ و «نظام پرورش غلام صفویان و نسبت آن با سازمان مشابه حکومت‌های ممالیک و عثمانی»^۴ به بحث الگوبرداری صفویان از عثمانیان در مواردی چون نحوه غلام‌گیری، آموزش نظامی به آنان و وظایف نظامی غلامان در تشکیلات نظامی پرداخته شده، اما به دیگر موارد اقتباس صفویان از تشکیلات نظامی عثمانیان اشاره‌ای نشده است. ظاهر بابائی نیز در پایان‌نامه خود با عنوان «تشابه تشکیلات نظامی عثمانی و صفوی»^۵ به شکل توصیفی به اشکال تشابه ساختار نظامی عثمانی پرداخته و این تشابه را در زمینه گروه‌های جنگاور، اسامی و اصطلاحات و سلاح‌ها و حوزه‌های مرتبط با ساختار نظامی، نظیر تشکیلات مالی و قضائی مورد بررسی قرار داده، اما علل تشابه در این پژوهش، مدّ نظر قرار نگرفته است.

۱. گروه‌های نظامی صفوی متأثر از عثمانیان

بیشترین تأثیرپذیری از عثمانیان را می‌توان در میان گروه‌های مسلّح به سلاح آتشین صفوی ملاحظه کرد. نظامیان دارنده سلاح گرم صفویان که از عثمانیان تأثیر پذیرفته بودند، متعدد بودند. بهره‌گیری از سلاح گرم در میان نیروهای نظامی صفویه، محدود به یک گروه نبود، بلکه گروه‌های متعددی

۱ ویلم فلور (۱۳۸۷ش)، *دیوان و قشون در عصر صفوی*، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: آگه.

۲ کمبریج (۱۳۸۰ش)، *تاریخ ایران؛ دوره صفویان*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: جامی.

۳ سید جمال موسوی و طاهر بابائی (پاییز و زمستان ۱۳۹۱ش)، «مطالعه تطبیقی غلامداری در تشکیلات نظامی عثمانی و صفوی»، *نیم‌سال‌نامه مطالعات تاریخ و تمدن ملل اسلامی*، ش ۲.

۴ طاهر بابائی و منیژه صدی (۲۰۲۱م)، «نظام پرورش غلام صفویان و نسبت آن با سازمان مشابه حکومت‌های ممالیک و عثمانی»، *مجموعه مقالات چهارمین و پنجمین کنفرانس بین‌المللی علمی روابط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران و گرجستان*، تفلیس: دانشگاه قفقاز.

۵ طاهر بابائی (۱۳۹۰ش)، «تشابه تشکیلات نظامی عثمانی و صفوی»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه تهران.

به شکل منظم یا نامنظم مسلح به سلاح گرم بودند. با وجود این، سه گروه اصلی مسلح به سلاح گرم صفویان را می‌توان رسته تفنگچیان، توپچیان و غلامان عنوان کرد که به همه سلاح‌های قورچیان (سواره‌نظام قبیله‌ای متقدم صفوی) مجهز بودند (مینورسکی، ۱۳۸۷: ۵۴-۵۵).

۱-۱. گروه تفنگچیان صفویه

شالوده بنای دسته تفنگچی در زمان اسماعیل اول (حک: ۹۰۷-۹۳۰ق) ریخته شد (بیات، ۱۳۳۸: ۱۴۶؛ فلور، ۱۳۸۷: ۲۳۴). اگرچه در دوره شاه اسماعیل اول و شاه طهماسب اول (حک: ۹۳۰-۹۸۴ق) موارد متعددی از به کارگیری تفنگ و تفنگچی (عالم‌رای صفوی، ۱۳۵۰: ۶۸، ۹۶، ۱۰۲، ۱۷۳؛ روملو، ۱۳۴۸: ۱۳۰۸/۳؛ عالم‌رای شاه طهماسب، ۱۳۷۰: ۲۰۵، ۲۷۳، ۳۲۹، ۳۷۵) و همچنین کارآموده بودن آنان به چشم می‌خورد (فلور، ۱۳۸۷: ۲۳۴)، اما در دوران پیش از شاه عباس اول (حک: ۹۹۵-۱۰۳۸ق) دسته تفنگچی و استفاده از سلاح گرم، کمتر مورد توجه قرار گرفته بود. شاید دلیلش این سخن دلاواله (متوفای ۱۰۶۲ق) باشد که: «اینان [قرلباش‌ها] استفاده از تفنگ را خلاف مردانگی و شجاعت می‌دانند» (دلاواله، ۱۳۸۴: ۲۷۸). فرمانده تفنگچی‌های صفوی «تفنگچی آقاسی»، «تفنگچی باشی»، «تفنگچی لر آقاسی» و یا «تفنگدار باشی» نام داشت (کمپفر، ۱۳۵۰: ۶۴؛ شاردن، ۱۳۷۴: ۱۶۶۹/۵؛ فلور، ۱۳۸۷: ۲۴۲) که از ارکان چهارگانه دولت صفوی به شمار می‌آمد. وی ضمن دارا بودن لقب عالیجاه، از امرای جاققی (مجمع مشورتی) محسوب می‌شد (نصیری، ۱۳۷۱: ۱۹-۲۰؛ میرزا سمیعا، ۱۳۸۷: ۹).

شکل چینش و سلاح‌های مورد استفاده تفنگچیان صفوی که شباهت بسیاری به نیروهای تفنگچی عثمانی نظیر ینی‌چریان داشته، سبب شده است تا برخی از پژوهشگران ایجاد این ساختار نظامی جدید را به الگوبرداری از قشون ینی‌چریان نسبت دهند (سومر، ۱۳۷۱: ۱۸۱؛ هوشنگ مهدوی، ۱۳۸۶: ۶۴). شباهت اینان در اسامی همسان قابل مشاهده است؛ چندان که علاوه بر همسانی لفظ تفنگچی (در میان عثمانیان: تفنگچی، توفنکچی، تفکچی، تفنگ‌انداز و توفنک‌انداز) (خواجه سعدالدین افندی، ۱۲۸۰: ۳۶/۲؛ درنوی، ۱۲۷۶: ۱۵۰، ۱۵۲؛ خلیفه، ۱۳۴۰: ۹۱؛ لطفی‌پاشا، ۱۳۴۱: ۳۲۵، ۳۴۶؛ نعیم، ۱۲۸۱: ۱/۲۴۰؛ سلائیکی، ۱۲۸۱: ۳۶، ۳۷، ۴۰؛ نشانچی، ۱۲۷۹: ۲۵۱؛ پجوی، ۱۲۸۳: ۱/۷۸، ۸۵، ۱۴۶)، فرمانده تفنگچیان صفوی که تفنگچی باشی خوانده می‌شد نیز

۱ ارکان اربعه دولت صفوی عبارت بود از: قورچی‌باشی، قوللر آقاسی، تفنگچی آقاسی و ایشیک آقاسی باشی.

به شکل «تفنگچی باشی»، «توفنگچی باشی»، «سر تفنگچی» و «سر تفنگ گیران» ضبط شده است (پچوی، ۱۳۸۳: ۷۷/۱؛ شوکت، ۱۳۲۵: ۳۵/۱؛ ۱/۲۳۰: ۱/۲۳۰: ۱/۲۳۰: ۱/۲۳۰). اسامی مختلفی نظیر تفنگ و انواع آن نظیر فتیله‌ای (فتیله‌ای) و چخماقی را نیز می‌توان برشمرد.

در میان دولت‌های مسلمان، عثمانیان اولین دولتی بودند که از تفنگ فتیله‌ای استفاده کردند (Pakalın, 1971: 1/80). دیگر تفنگ مورد استفاده سربازان عثمانی و صفوی «تفنگ چخماقی» بود که در منابع عثمانی به صورت «چخماقلی تفنگ» ضبط شده است (جوادپاشا، ۱۳۹۹: ۴۶/۱، ۱۳۹). تفنگ جزایری یا جزایر نیز نوعی از تفنگ‌های بزرگ و غیرمعمول مورد استفاده صفویان بود (شاردن، ۱۳۷۴: ۱۱۹۶/۳؛ میرزا رفیعا، ۱۳۸۵: ۴۲۶) که در میان عثمانیان نیز مورد استفاده قرار می‌گرفت (نعیما، ۱۳۸۱: ۹۳/۱). تپانچه/طبانه یا تفنگ کم‌ری یکی دیگر از سلاح‌های مورد استفاده در میان عثمانیان و صفویان بوده است (پچوی، ۱۳۸۳: ۱۳۷/۲؛ نعیم، ۱۳۸۱: ۲۳۹/۱؛ شوکت، ۱۳۲۵: ۳۴۱/۱-۳۵؛ عالم‌رای شاه‌اسماعیل، ۱۳۸۴: ۵۱۳). استفاده از تپانچه در میان صفویان برای اولین بار به سال ۹۲۹ق. برمی‌گردد (فلور، ۱۳۸۷: ۲۳۶).

۲-۱. رسته توپچیان

دیگر رسته دارندگان سلاح گرم در میان صفویان، رسته توپچیان بود که در اسامی مقامات و ادوات، با عثمانیان شباهت بسیاری داشته است. از آغاز تشکیل دولت صفویه، توپ جنگی یک آلت رایج، اما کم‌اهمیت در ارتش صفوی بود (فلور، همان، ۲۴۶). ایرانی‌ها در توپ‌ریزی، استفاده از آن و تولید مهماتش نیز مشکل داشتند (همان، ۲۴۵). شاه‌اسماعیل اول توپخانه خود را ابتدا با به چنگ درآوردن توپخانه سلطان مراد آق‌قویونلو (حک: ۹۰۵-۹۱۳ق) تقویت کرد (همان، ۲۴۷)، اما در دوره وی توپچیان به‌رغم حضور در محاصره قلاع (وسطان و وان)، چندان کارآزموده نبودند (سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ۱۳۸۱: ۴۰۳). توپچی‌باشی فرمانده این سازمان، ریاست و نظارت بر همه توپچیان و مسئولان مربوط به توپخانه را برعهده داشت (میرزا رفیعا، ۱۳۸۵: ۲۰۱، ۲۰۲؛ میرزا سمیعا، ۱۳۸۷: ۱۳، ۱۴). اسامی مشابه ادوات و فرماندهان، نظیر توپچی، توپچی‌باشی، توپخانه و جبه‌خانه در میان صفویان (بابائی، ۱۳۹۰: ۶۲-۶۵) را می‌توان با طوپچی، طوپچی‌باشی/طوپچی‌آغاسی، طوپخانه/طوپخانه عامره و جبه‌خانه عثمانیان در منابع مختلف

مشاهده و ردگیری کرد (اولیاء چلبی، ۱۳۱۴: ۲۲۶/۶؛ نعیم، ۱۲۸۱: ۱۳۱/۴؛ شوکت، ۱۳۲۵: ۵/۱؛ Pakalın, 1971: 3/513).

با وجود اینکه در متون مختلف به تأثیرگذاری اروپاییان بر ساختار توپ‌ریزی و توپ‌اندازی صفویان اشاره شده است (فلور، ۱۳۸۷: ۲۵۴)، اما تأثیرپذیری از عثمانیان به سبب مجاورت و نزدیکی و نیز برخوردهای نظامی مختلف، محتمل به نظر می‌رسد. همچنین در آموزش توپچیان صفوی به حضور مربیانی از عثمانی (ینی‌چریان فراری) اشاره شده است (فلور، همان، ۲۵۴-۲۵۵). در همین عصر و در شمال ایران، خاندان کیایی نیز در امر توپ‌ریزی و توپ‌سازی، از آموزش یکی از توپچیان عثمانی بهره‌مند بودند و حتی این توپچی به کار توپ‌اندازی و حصارشکنی نیز پرداخته بود که گرچه در کار خود خبره نبود، اما در تسلیح ایرانیان مناطق شمالی ایران به توپ جنگی، مؤثر بوده است (لاهیجی، ۱۳۵۲: ۸۸).

توپ‌های همسان عثمانیان و صفویان با اسامی اندکی متفاوت در منابع ضبط شده است. یکی از اینها «بادلیج» بود که از توپ‌های سنگین مورد استفاده صفویان و عثمانیان به شمار می‌آمد (فلور، ۱۳۸۷: ۳۰۲) و علاوه بر شکل مذکور، در منابع فارسی به صورت «بادلش»، «باده لیج»، «بادلیجه» نیز ذکر شده است (عالم‌آرای شاه‌اسماعیل، ۱۳۸۴: ۵۳۶، ۵۴۳؛ عبدی‌بیگ شیرازی، ۱۳۶۹: ۵۴؛ نفیسی، [بی‌تا]: ۵۰۳/۱؛ رامپوری، ۱۳۷۵: ۱۱۰). بادلیج مورد استفاده عثمانیان نیز بوده و علاوه بر نام مذکور، به آن «بادلوشجه»، «بادلوشقه»، «باجالاشقه»، «باجالوشقه»، «بجلوشقه» و «بجالوشقه» نیز گفته می‌شد (درنوی، ۱۳۷۶: ۱۷۴، ۱۸۴؛ فریدون‌بک، ۱۳۷۴: ۱۲۷۴-۳۶۲/۱-۳۶۳؛ Uzunçarşılı, 1988: 2/49). بال‌ییز یکی دیگر از توپ‌های سنگین و دوربرد مورد استفاده در جنگ بود (فلور، ۱۳۸۷: ۳۰۲؛ Pakalın, 1971: 1/157) که در منابع دوره صفوی به صورت «بالیمز» و «بالمیز» ذکر شده است (شاملو، ۱۳۷۱: ۱۳۷۱/۱؛ منجم، ۱۳۶۶: ۱۳۵۵؛ اسکندریبگ ترکمان، ۱۳۱۴: ۶۴۵/۲، ۷۹۷، ۷۹۹). در منابع عثمانی نیز به صورت بالیمز/بالیمز و بال‌ییز آورده شده است (نعیم، ۱۲۸۱: ۹۸/۱؛ پچوی، ۱۲۸۳: ۲۰۲/۱؛ ۲۳۶، ۲۶۴؛ خلیفه، ۱۳۴۰: ۱۴، ۶۳، ۶۴، ۷۲؛ قره چلبی‌زاده، ۱۲۴۸ق[الف]: ۵۸۵؛ کاتب چلبی، ۱۲۸۷: ۸۰/۲؛ اولیاء چلبی، ۱۳۱۴: ۴۳۵/۱، ۴۳۷، ۵۱۶). «خمپاره»^۱ نیز در منابع عثمانی به صورت «خمبره»، «قومبره»، «قومباره»، «خنپره»، «خمپاره» و

۱ به معنی خُم کوچک است که به سبب شباهت آن به خم، به این نام خوانده شده است.

«خیماره» ضبط شده (سلانیک، ۱۲۸۱: ۳۹، ۴۱؛ نعیم، ۱۲۸۱: ۱۴۲/۴؛ پجوی، ۱۲۸۳: ۱۰۵/۱، ۱۴۸؛ قره چلبی زاده، ۱۲۴۸ق[ب]: ۱۸۹؛ درنوی، ۱۲۷۶: ۱۶۹؛ خلیفه، ۱۳۴۰: ۹۰؛ کاتب چلبی، ۱۲۸۷: ۲۵۵/۲) که در میان صفویان، علاوه بر خیماره، به شکل قتیاره نیز آورده شده است (نوائی، ۱۳۵۷: ۹۵/۳؛ فلور، ۱۳۸۷: ۳۰۷). دیگر توپ جنگی مورد استفاده توسط صفویان و عثمانیان «زنبرک» بود که به یک نوع توپ سبک گفته می‌شد و برای انتقال آسان آن به میدان نبرد، آن را بر پشت شتر یا قاطر قرار می‌دادند (فلور، ۱۳۸۷: ۳۰۷؛ Kepeci, 2000: 366; Uzunçarşılı, 1988: ۳۰۷: ۱۳۸۷). نام این سلاح در منابع دوره عثمانی به صورت «زنبره» (واقعات سلطان جم، ۱۳۳۰: ۱۷)، «زنبرک» (فریدون‌بک، ۱۲۷۴: ۳۵۸/۱، ۵۳۱؛ نشانچی، ۱۲۷۹: ۲۴۷؛ لطفی‌پاشا، ۱۳۴۱: ۲۲۵-۲۲۶)، «زنبرک» (اولیاء چلبی، ۱۳۱۴: ۲۴۷/۱) و «زنبرکلی طوپ» (وفیق‌بک، ۱۳۲۸: ۲۷۴/۱) ضبط شده است. توپ جنگی دیگری در دو حکومت عثمانی و صفوی مورد استفاده قرار می‌گرفت که در منابع صفویان به صورت «ضربزن»، «ضرب‌زن» و «ضربازن» آمده (عالم‌آرای صفوی، ۱۳۵۰: ۵۰۹؛ عبدی بیگ شیرازی، ۱۳۶۹: ۵۴؛ قاضی قمی، ۱۳۸۳: ۱۹۸/۱؛ اسکندریگ ترکمان، ۱۳۱۴: ۸۳/۱) و در منابع عثمانیان به صورت «ضرب‌زن»، «ضربوزن»، «ضربزان» و «ضربه زن» ضبط شده است (کاتب چلبی، ۱۲۸۷: ۱۶۰/۱؛ قره چلبی زاده، ۱۲۴۸ق[الف]: ۵۶۳؛ همو، ۱۲۴۸ق[ب]: ۸۷، ۱۰۳؛ پجوی، ۱۲۸۳: ۸۵/۱، ۹۵، ۱۴۲/۲؛ سلانیک، ۱۲۸۱: ۳۵، ۳۷؛ خلیفه، ۱۳۴۰: ۱۴، ۷۲؛ صولاق‌زاده، ۱۲۹۷: ۴۵۳، ۴۵۶، ۴۵۸؛ لطفی‌پاشا، ۱۳۴۱: ۲۲۷، ۳۲۵، ۳۲۶؛ خواجه سعدالدین افندی، ۱۲۸۰: ۲۶۵/۲؛ درنوی، ۱۲۷۶: ۱۲۰، ۱۳۷، ۱۳۹؛ نشانچی، ۱۲۷۹: ۲۴۷).

۳-۱. گروه غلامان صفویه

صفویان از همان ابتدای روی کار آمدن، در پی کاهش نیروی قزلباش بودند؛ به همین دلیل شاهان این حکومت به پیروی از آق‌قویونلوها، از نیروهای غیربومی به نام غلامان یا «قوللر» بهره گرفتند (سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ۱۳۸۱: ۸۲، ۱۵۱، ۲۲۱، ۲۳۹؛ فلور، ۱۳۸۷: ۱۷۴). با به قدرت رسیدن شاه‌طهماسب اول، اقدامات جدیدی در کاهش قدرت قزلباشان آغاز شد که از مهم‌ترین آنها می‌توان به ریختن شالوده بنای قشون مستقلی از غلامان یا قول‌ها و تداوم روند افزایش بهره‌گیری از نیروهای گرجی و سایر عناصر غیرترک، در راهبرد نظامی خویش اشاره کرد (فلور، ۱۳۸۷: ۱۷۸). با وجود اقدامات طهماسب اول، در واقع شاه‌عباس اول بود که اقدام قطعی را در ترجیح

عناصر غیربومی و ملی و کاهش نفوذ اعیان و اشراف قبایل و عشایر انجام داد. وی با ایجاد نیرویی از غلامان سلطنتی (قللر/ قوللر)، با عصیان‌ها و استقلال‌طلبی‌های اعیان طوایف مقابله کرد (رهبرین، ۱۳۸۴: ۴۸، ۴۹). شاه‌عباس اول با این عمل، اولین ارتش دائمی ایران دوره اسلامی را ایجاد کرد (سیوری، ۱۳۸۸: ۷۶-۷۷).

دسته قول‌های صفوی، سواره‌نظام و مسلح به تفنگ بودند (شاردن، ۱۳۷۴: ۱۱۹۳/۳؛ کمپفر، ۱۳۵۰: ۸۹). بیشتر آنها از لحاظ تعداد و اهمیت، از غلامان گرجی بودند که نسبت به سایر غلامان، بیشترین نزدیکی را به شاه داشتند و در نتیجه توانستند به مناصب مهمی دست یابند (قاضی قمی، ۱۳۸۳: ۴۰۹/۱؛ میرزا سمیعا، ۱۳۸۷: ۱۹؛ کارری، ۱۳۸۳: ۶۵؛ دلاواله، ۱۳۸۴: ۲۶۷؛ سانسون، ۱۳۴۶: ۲۰۱؛ فلور، ۱۳۸۷: ۱۱۵). فرمانده غلامان «قوللرآقاسی» نام داشت که جزو ارکان چهارگانه دولت صفوی محسوب می‌شد. وی همچنین از امرای جانقی به شمار می‌آمد و مفتخر به لقب «عالیجه» بود (میرزا رفیعا، ۱۳۸۵: ۱۹۲؛ میرزا سمیعا، ۱۳۸۷: ۷، ۸؛ نصیری، ۱۳۷۱: ۱۵). این غلامان از حیث منبع تأمین نیروی انسانی (مسیحیان مناطق مجاور قلمرو: روم‌ای‌لی و بالکان برای عثمانیان و قفقاز و ماوراء قفقاز برای صفویان)، مرکز تعلیم (اوجاق عجمی برای عثمانیان و انبارک غلامان برای صفویان)، عالی‌ترین مقام (ینی‌چری‌آغاسی عثمانی و قوللرآقاسی صفوی)، مواد آموزشی و شکل استخدام و انجام وظایف، شباهت بسیاری به یکدیگر داشته‌اند (بابائی و صدری، ۲۰۲۱: ۵۵۳-۵۶۲). این تشابه به غلامان عثمانی، به‌خصوص ینی‌چریان، به اندازه‌ای بود که شاردن آورده است شاه‌عباس اول این گروه را «ینی‌چری» می‌نامید (شاردن، ۱۳۷۴: ۱۱۹۴/۳).

۲. منازعات صفوی و عثمانی و نتایج تأثیرگذار بر پیدایی تشابهات

منازعات و نبردهای دو حکومت عثمانی و صفوی از جنبه‌های گوناگون قابل بررسی و تحلیل است و نتایج این نبردها نیز از دستیابی به سرزمین و غنایم مادی گرفته تا دستاوردهای معنوی مشروعیت‌بخش را در بر گرفته است. این چالش و سایش‌های سیاسی و نظامی علاوه بر رقم زدن تفاوت‌ها و تخصص‌ها، سبب ایجاد برخی مشابهت‌ها شده که از نتایج این نبردها حاصل شده است. نتایجی چون دستیابی به افراد و گروه‌های متخصص و نیز ابزارآلات نظامی از نمونه‌هایی است که می‌توان بدان‌ها اشاره کرد.

۲-۱. اسارت

یکی از عوامل تأثیر عثمانیان بر تشکیلات نظام دولت صفوی، به اسارت درآمدن نیروهای ارتش عثمانی، شامل فرماندهان ممتاز و نخبگان نظامی، گروه‌هایی چون توپچیان، تفنگچیان، سپاهیان، سربازان پیاده‌نظامان بنی‌چری، سواره‌نظامان و سلاح‌داران، به دست سپاه صفوی است که می‌توانست با انتقال تجربیات نظامی آنان به گروه‌های صفوی، سبب پدید آمدن اشتراکات در به کارگیری اسامی و اصطلاحات باشد. آنچه بیش از هر چیز نمود یافت، این است که اتکای غالب سپاه عثمانیان به سلاح‌های آتشین، به خصوص در بخش ارتش ثابت یا قاپی‌قولوها، سبب شده بود صفویان در این حوزه، از دانسته‌ها و تجربیات اسیران عثمانی بهره‌مند شوند. یکی از راه‌های دستیابی به این نیروها، اسیرگیری در جنگ بوده است که در رأس آنها فرماندهان نظامی قرار داشته‌اند. این اسیران در منابع دوره صفوی گاه با نام و نشان (به خصوص فرماندهان) مشخص شده‌اند و گاه به شکل کلی از آنان یاد شده است.

سپاه عثمانی از چند بخش اصلی تشکیل شده بود که در میان این بخش‌ها، گروه‌های غلامان درباری یا قاپی‌قولوها که ارتش ثابت عثمانی را تشکیل می‌دادند، نفوذ بالایی داشتند. قاپی‌قولوها به طور کلی به دو دسته سواره‌نظام و پیاده‌نظام تقسیم می‌شدند که گروه سواره‌نظام شامل دسته‌های سلحدار، سپاه، علوفه‌چیان یمین و یسار (صاغ علوفه‌جیلر و صول علوفه‌جیلر) و غربای یمین و غربای یسار (صاغ غربا بلوکی و صول غربا بلوکی) بودند که «آنتی بلوکلر» یا دسته‌های شش‌گانه خوانده می‌شدند (شوکت، ۱۳۲۵: ۶/۱؛ 2/136؛ Uzunçarşılı, 1988). مهم‌ترین بخش قاپی‌قولوها، بخش پیاده‌نظام بود که گروه‌هایی نظیر عجمی‌اوغلان‌ها، بنی‌چریان، جبه‌جیان، توپچیان، توپ آراباجیان و خمبره‌جیان را در برمی‌گرفت (شوکت، ۱۳۲۵: ۲/۱؛ 2/137؛ Uzunçarşılı, 1988).

گروه پُرجمعیت دیگر، سواره‌نظام تیول‌دار (تیمارلی سپاهی) یا «طوپراقلی سُواری‌سی» بودند که به عنوان سواره‌نظام ایالتی در نبردها شرکت می‌کردند و در ازای جنگ یا لشکرکشی، از تیمار^۱ بهره‌مند می‌شدند (Pakalın, 1971: 3/520). هر یک از دو بخش سپاه عثمانیان، به گروه‌های متعدد زیرمجموعه تقسیم می‌شدند که دارای فرماندهان خاص خود بودند. این فرماندهان گاه در منازعات نظامی با ارتش صفویه، به دست صفویان اسیر می‌شدند و احتمالاً تجربیاتشان از سوی صفویان اخذ می‌شد که به نمونه‌هایی از آن پرداخته می‌شود.

۱ زمین‌هایی با درآمد سالانه کمتر از بیست هزار آقچه.

مقارن حکومت شاه اسماعیل دوم (حک: ۹۴۸-۹۸۵ق) و در سال ۹۵۹ق، پس از شکست اسکندرپاشا - سردار عثمانی - از سپاه صفویان در ارزنة الروم، خیل عظیمی از فرماندهان عثمانی و نخبگان نظامی به اسارت صفویان درآمدند که می‌توانستند در انتقال تجربیات نظامی عثمانی به صفوی مؤثر باشند. از میان فرماندهان برجسته زیردست اسکندرپاشا که سپهسالار عثمانیان بود، می‌توان به عیسی ذوالقدر صاحب سنجق،^۱ محمود بیگ برادرزاده خیر بیگ، رمضان بیگ برادر اسکندرپاشا، پیر حسین بیگ حاکم چمشگزک، خیرالدین بیگ حاکم ملاطیه، مصطفی بیگ والی طرابزون، حیدر بیگ میر پاسین،^۲ علی آقا قوللر آقاسی، بایبر دلو محمد بیگ قوللر آقاسی، علی بیگ برادرزن اسکندر بیگ و قاضی^۳ ارزروم اشاره کرد (جنابدی، ۱۳۷۸: ۱۰۷۷؛ روملو، ۱۳۴۸: ۱۳۵۶/۳-۱۳۶۰). چهار اسیر نخست از مقامات عالی ایالتی عثمانی به شمار می‌رفتند که به عنوان «سنجاق بیگی»^۴ در آناتولی مشغول به انجام امور اداری و نظامی بودند و علی آقا و بایبر دلو محمد بیگ که به سیاق صفویان با لقب «قوللر آقاسی» مورد خطاب قرار گرفته‌اند، از فرماندهان قابی‌قولو (معادل نظام قوللر صفویان) بوده‌اند. اسارت فرماندهان رده‌بالای ایالتی و سران قابی‌قولوهای مرکز حکومت که دارای تجربیات سودمند نظامی بوده‌اند، در انتقال این تجربیات و به تبع آن، ایجاد تشابهات می‌توانست تأثیرگذار باشد.

در نمونه‌ای دیگر، در سال ۹۶۱ق. پس از حمله چهارم سلطان سلیمان قانونی (حک: ۹۲۵-۹۷۳ق) به جانب آذربایجان، فرماندهان عثمانی از جمله سنان پاشا (وحید قروینی، ۱۳۸۳: ۵۶)، رمضان بیگ برادر اسکندر پاشا، محمد بیگ، حاکم مرعش، حاکم ملاطیه، حاکم طرابوزان و امیران سنجاق به اسارت درآمدند. این حمله به تحریک اسکندر پاشا - بیگلربیگی ارزروم - صورت گرفت. از جانب دولت صفوی تصمیم بر آن شد تا قبل از رسیدن عثمانیان، به محل جنگ به قلعه اخلاط بروند و نشانی از آبادی در آنجا نگذارند. این اقدام از اسباب تضعیف سپاه عثمانیان بود که سرانجام به شکست آنان و اسارت فرماندهان نظامیان انجامید (اسکندر بیگ ترکمان، ۱۳۱۴: ۵۶/۱-۵۷؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۱۰۸۵).

۱ سنجق یا سنجاق: واحد اداری مشابه ایالت یا استان بود که زیرمجموعه بیگلربیگی قرار داشت و متشکل از چند شهرستان و شهر و روستاهای متعدد بود.

۲ منطقه‌ای در ارزروم.

۳ قاضی در اینجا به معنای فرمانده ایالتی پایین‌رتبه عثمانی است.

۴ حکمران سنجاق تقریباً معادل والی و استاندار.

هفت سال پس از آن نیز در سال ۹۸۶ق، «عادل‌گرای خان تاتار» به اسارت صفویان درآمد. در این سال عثمانیان به فرماندهی «عثمان پاشا اوزدمیراوغلی» به ایران تاختند و شیروان و قره‌باغ را تصرف کردند. عادل‌گرای خان تاتار نیز در این منطقه با سپاه عثمانی همکاری داشت. سپاهی از دولت صفوی که با همراهی لشکر قره‌باغ از پنجاه هزار متجاوز بود، برای مقابله با عثمانیان به شیروان اعزام شدند. در نبردی که میان دو گروه در گرفت، عادل‌گرای خان که با سپاه عثمانی نیز دچار اختلافاتی شده بود، توسط صفویان به اسارت درآمد (سلانیک، ۱۲۸۱: ۱۵۱؛ قاضی قمی، ۱۳۸۳: ۶۸۴/۲). خان تاتار یا خلف مغولان اردوی زرین که در منطقه قریم (کریمه) حضور داشتند، از بازوهای کمکی نظامی عثمانیان شمرده می‌شدند که به عنوان نیروی نظامی کارآمد به کار گرفته می‌شدند و با توجه به اینکه از دانش بالای نظامی بهره‌مند بودند، در انتقال تجربیات نظامی عثمانیان به صفویان، می‌توانستند مؤثر باشند.

دیگر شخصیت مرتبط به خان‌نشین تاتار قریم (کریمه)، غازی‌گرای خان دوم (متوفای ۱۰۱۶ق) بود که در نبرد با صفویان به اسارت درآمد. او در اواخر سال ۹۸۸ق، با فرماندهی بخشی از سپاه عثمانی، از دشت قیچاق و راه دربند به شیروان آمد و به غارت مردم آنجا پرداخت. سلطان محمد خدابنده (حک: ۹۸۵-۹۹۵ق) پس از اطلاع از این ماجرا، نیروی نظامی برای مقابله با او فرستاد. در جنگی که در گرفت، غازی‌گرای خان که برای عملیات شناسایی آمده بود، به اسارت ایرانیان درآمد و برای مدتی در الموت محبوس شد (قاضی قمی، ۱۳۸۳: ۷۱۴/۲؛ وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۱۷۲؛ واله قزوینی، ۱۳۷۰: ۷۱۱؛ Inalcik, 1996: 13/451). او در سال ۹۹۲ق. پس از تحمل ده سال زندان، از آنجا گریخت و در ارزروم به عثمان پاشا ملحق گردید و بار دیگر مهیای جنگ با صفویان شد (Ibid).

از نمونه‌های دیگر اسارت فرماندهان عثمانی، می‌توان به درگیری سال ۹۹۴ق. اشاره کرد. در این سال عثمان پاشا به همراه حدود ۱۵۰ هزار نفر از لشکریان عثمانی به جانب تبریز حرکت کرد. در زد و خوردهای ابتدایی، عثمانیان پیروز میدان بودند و به قتل و اسارت برخی از سپاهیان صفوی پرداختند، اما با افزوده شدن نیروهای کمکی صفویان، حدود دوهزار نفر از سپاهیان عثمانی و همچنین فرماندهانی مانند بیرام بیگ کشته شدند. در این نبرد، کنعان پاشا که به عنوان معاون و دستیار فرمانده عثمانیان - عثمان پاشا - حضور داشت، به اسارت صفویان درآمد (قاضی قمی، ۱۳۸۳: ۷۸۸/۲؛ سلانیک، ۱۲۸۱: ۱۵۱). همچنین در سال ۹۹۸ق، مرادپاشا معروف به «قویوجی»

- که در زمان سلطان مراد سوم (حک: ۹۸۱-۱۰۰۳ق)، امیرالامرای قرامان بود و بعدها به صدارت اعظمی رسید- به همراه عثمان پاشا به ایران آمد و هنگام گریز از مقابل صفویان، در چاهی افتاد و اسیر شد. وی به مدت شش سال در قلعه قهقهه زندانی بود تا اینکه هنگام صلح شاه عباس اول با سلطان مراد، بنا بر یکی از مفاد قرارداد صلح مبنی بر آزادی اسرای دو طرف، از زندان رهایی یافت (سلانیک، ۱۲۸۱: ۱۹۹؛ نوائی، ۱۳۵۷: ۱۷/۳؛ İřbilir, 2002: 26/507). پیش از اسارت قویوچی مرادپاشا نیز «چندی از عظماء و سنجق بیگیان رومی و اکراد اسیر و دستگیر شدند» (اسکندریگ ترکمان، ۱۳۱۴: ۷۳۲/۳). همچنین در حمله نخست سلیمان قانونی به آذربایجان، «دلو پروانه» و «محبی چلبی آلی» - که از نزدیکان سلیمان قانونی بودند و از افراد صاحب نفوذ دربار عثمانیان به شمار می آمدند- اسیر شدند (جنابدی، ۱۳۷۸: ۷۹۸-۷۹۹، ۸۰۲).

در منابع عصر صفوی، گزارشی مبنی بر اینکه فرد مشخصی از توپچیان یا تفنگچیان عثمانی به اسارت صفویان درآمده باشد، ضبط نشده است. حتی در گزارشهایی که به طور کلی از وجود تفنگچیان و توپچیان در میان سپاهیان عثمانی سخن گفته اند، از اسارت آنان مطالبی به میان نیآورده اند. به نظر می رسد بر پایه گمان و با تکیه بر داده های منابع که به صورت کلی بر اسارت سپاهیان عثمانی اشاره کرده اند، بتوان نیروهای متخصص را نیز جزو آن اسرا به شمار آورد. ویلم فلور در کتاب *دیوان و قشون در عصر صفوی* با تکیه بر پژوهش های غربی آورده است که شاه اسماعیل اول در سال ۹۲۳ق. برای تقویت سپاه صفوی و همچنین به رخ کشیدن تبر و مهارت تفنگچیان، از تفنگچیان جامانده از نیروهای نظامی پرتغال و همچنین از بنی چریان عثمانی که به دولت صفوی پناهنده شده بودند، بهره گرفته بود. پناهندگان مذکور شامل گروه های تفنگچی بودند؛ چنان که طی سال ۹۲۴ق. حدود هفتصد تفنگچی و طی سال ۹۲۵ق. حدود ۱۵۰۰ تفنگچی به سپاه صفوی گریختند (فلور، ۱۳۸۷: ۲۳۵).

گفتنی است حدود سال ۹۹۰ق. عثمان پاشا به همراه سپاهیان خود شامل پاشاها، سنجق بیگی ها، بنی چریان، توپچیان و دیگر سربازان، به تبریز وارد شد و برای نبرد در برابر سپاه صفوی آماده گردید. تصمیم سپاه عثمانی بر آن شد که برای پیروزی در برابر صفویان، حدود دوازده هزار تفنگچی با عرابه های حامل توپ و تفنگ در مقدمه سپاه، به سوی صفویان به گشودن آتش بپردازند (جنابدی، ۱۳۷۸: ۱۳۲۷). مبارزان قزلباش و سایر امیران عالی رتبه سپاه صفوی به مدافعه شتافتند و در نبردی که میان دو سپاه در گرفت، عده زیادی از عثمانیان کشته شدند و یا به اسارت درآمدند که احتمالاً

عده‌ای از این اسیران از توپچیان و تفنگچیان نیز بوده‌اند (همان، ۱۳۳۲).

جاسوسان نیز در کنار فرماندهان نظامی از مهم‌ترین عناصر صاحب اطلاعات و اخبار بودند و به چنگ آوردن آنان و آگاهی‌های آنان دربارهٔ امور جنگی در کنار عملیات «زبان‌گیری»،^۱ می‌توانست سرنوشت نبردها را تغییر دهد. آنان به سبب اینکه از مطلعین بالادست محسوب می‌شدند، می‌توانستند داده‌های نظامی مهمی در اختیار قرار دهند و در انتقال تجربیات نظامی عثمانیان به صفویان مؤثر باشند. از آن میان، در سال ۹۲۳ق. یک جاسوس از جانب دولت عثمانی برای آگاهی از چگونگی یاغیگری فردی به نام امیرخان، به لشکر نظامی شاه‌اسماعیل اول وارد شد که دستگیر و به اسارت درآمد (واله قزوینی، ۱۳۷۰: ۲۸۵؛ جناب‌دی، ۱۳۷۸: ۵۶۱). اسارت این جاسوسان پس از نبرد چالدران و تجزیهٔ دیاربکر از ایران - که سبب تمایل صفویان به بهره‌گیری از فنون نوین نظامی شده بود- فرصت مغتنمی برای صفویان بود تا بتوانند از سازمان جنگی عثمانیان کسب آگاهی کنند.

اسارت نیروهای عثمانیان گاه به شکل کلی مورد اشارهٔ منابع قرار گرفته و به فرمانده بودن یا شاخص بودن اسیران اشاره نشده، بلکه تنها با ارقام کلی به اسارت نیروها پرداخته شده است. از آن میان، می‌توان به درگیری پس از فتح بغداد به دست شاه‌عباس اول اشاره کرد که طی آن حافظ احمدپاشا - که یکی از صدراعظم‌های عثمانی بود- از طرف دولت عثمانی مأمور فتح بغداد و نبرد با صفویان گردید. سپاهی که دولت عثمانی برای او تدارک دید، متشکل از حدود ۲۵۰ هزار سواره و سی‌هزارینی چری پیاده بود (جناب‌دی، ۱۳۷۸: ۲۱۷۶). طی این نبرد، قوای عثمانی شکست خوردند و جمع کثیری از سپاهیان به اسارت درآمدند (همان، ۲۱۷۹، ۲۱۸۳، ۲۱۸۷). گزارش اسارت هجده نظامی عثمانی در حملهٔ ابراهیم‌پاشا در عصر سلیمان قانونی (همان، ۷۹۸-۷۹۹)، اسارت پنج‌هزار نفر از عثمانیان در نبرد صفویان در عصر سلیمان قانونی (همان، ۷۷۹) و نمونه‌های بسیار دیگر که در آن به اسارت جمع کثیری از عثمانیان اشاره شده و یا گاه از ارقام مختلف سخن به میان آمده، می‌تواند دربردارندهٔ نیروهای متخصص اسیر عثمانی باشد (اسکندریگ ترکمان، ۱۳۱۴: ۵۱/۱؛ جناب‌دی، ۱۳۷۸: ۱۰۰۹-۱۰۱۰، ۲۱۷۶، ۲۱۷۹، ۲۱۸۳، ۲۱۸۷؛ قاضی قمی، ۱۳۸۳: ۳۶۹/۱).

۱ فرایند ربودن سربازان دشمن و اعتراف‌گیری از آنان.

۳. غنایم

غنایمی که صفویان در منازعه با عثمانیان به دست می‌آوردند، یکی از عوامل تأثیرگذار در تقویت تشکیلات نظامی صفوی و پیدایی تشابه در این ساختار بوده است که شامل اموال منقول، غیرمنقول و اسیران بود. غنایمی نظیر ادوات جنگی، نظیر توپ، تفنگ، جبه، جوشن، عرابه، زنبورک، بادلیج، خمیره، ضرب‌زن، ضرب‌زن فرنگی، باروت، گلوله، تیرکمان، نیزه، گرز، شمشیر، خنجر و همچنین مرکب‌هایی مانند اسب، قاطر، شتر و مواردی از این دست، در بخش‌های سپاه قابل استفاده بودند.

ادوات جنگی و سلاح‌های آتشین در قلمرو صفویان، پیش از اقدامات برادران شرلی، به اندازه‌ای پرشمار بود که در گزارش آنتوان شرلی (متوفای ۱۰۴۴ق) نیز بازتاب یافته است. او با اشاره به اینکه صفویان در عصر شاه‌عباس اول شمار فراوانی از توپ‌های جنگی را در اختیار داشتند، به عدم توانایی صفویان در ساخت توپ و نبود دانش کافی در این زمینه اشاره کرده است. او سپس افزوده است که این ادوات به احتمال فراوان به شکل غنیمت از عثمانیان به دست آمده است (Sherley, 2005: 16).^۱ در منابع عثمانی به موارد متعددی از غنیمت‌گیری اشاره شده است که به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود.

در سال ۹۵۶ق. سلطان سلیمان قانونی به همراه القاس میرزا با لشکری از سرتاسر قلمرو عثمانی، به سوی تبریز حرکت کردند. این سپاه مجهز به آلات جنگی نظیر اسلحه، جبه، جوشن، توپ، تفنگ، عرابه و مواردی از این دست بود (روملو، ۱۳۴۸: ۱۳۱۵/۳). صفویان پس از اطلاع از این لشکرکشی، به جمع‌آوری نیرو و تجهیزات در شب غازان پرداختند. همچنین برای شکست دشمن به آتش زدن آبادی و مزارع تبریز، خشکاندن قنوات و کاریزها دست زدند. به سبب پرشمار بودن سپاهیان عثمانی نسبت به سپاه صفوی، عده زیادی از آنان گرفتار مرگ و قحطی شدند و سرانجام در مقابل صفویان شکست خوردند (روملو، همان، ۱۳۱۷/۳-۱۳۱۸). روملو در گزارش این رویداد، به غنیمت‌گیری از عثمانیان پرداخته که به سبب فراوانی استفاده از سلاح آتشین نزد عثمانیان، به دست آوردن این ادوات محتمل بوده است (همان، ۱۳۲۵/۳).

در سال ۹۶۱ق. نیز سلطان سلیمان قانونی به تحریک اسکندرپاشا، به همراه لشکری عظیم

۱ در این اثر، به اشتباه، عثمانیان به شکل تاتار ضبط شده که نادرستی آن آشکار است.

به قلمرو صفویان لشکر کشید و قلعه اخلاط را اشغال کرد. در مراحل اولیه این هجوم، سپاه سلطان سلیمان از سپاه صفوی شکست خورد و غنایم زیادی از این سپاه به دست صفویان افتاد. اسکندرپاشا برای جبران این شکست، بار دیگر سپاهیان پرشماری از اکراد و عثمانیان را که مجهز به وسایل جنگی از قبیل عرابه، انواع توپ و «ضربزن فرنگی» بودند، فراهم آورد. در نبردی که در گرفت، سپاه اسکندرپاشا به رغم تلاش‌های فراوان، بار دیگر دچار هزیمت شد و ادوات آنان به غارت رفت که سلاح‌های گرم و سرد را در برمی گرفت (اسکندریگ ترکمان، ۱۳۱۴: ۵۶/۱-۵۷). همچنین حدود سال ۹۹۰ق. عثمان پاشا به همراه سپاهیان خود و با تجهیزات جنگی نظیر توپ، تفنگ، عرابه، بادلیج، زنبورک و مواردی از این دست، به تبریز حمله کرد. در نبردی که میان این سپاه و ارتش صفویان در گرفت، عثمانیان شکست خوردند و تجهیزات آنان به دست صفویان افتاد (جنابدی، ۱۳۷۸: ۱۳۳۲). این غنایم به سبب اینکه به شکل مستقیم و به سرعت می‌توانست در ساختار نظامی به کار گرفته شود و ساخته استادکاران ماهر عثمانی بود، از عوامل مهم و تأثیرگذار در تقویت تشکیلات نظامی صفویان بود. این ادوات نظامی که همزمان در سپاه عثمانیان نیز به کار می‌رفت، از نمونه‌های همسانی و همانی تشکیلات نظامی عثمانی و صفوی به شمار می‌آید.

نتیجه‌گیری

تشابه در ساختار حکومتی صفوی و عثمانی، معلول عوامل متعددی بود که یکی از مهم‌ترین متغیرهای تأثیرگذار، اقتباس و گرده‌برداری بوده و از سوی هر دو حکومت پیگیری می‌شده است. نمونه برجسته تشابه برآمده از اقتباس را می‌توان در ساختار نظامی، به خصوص بخش دارندگان سلاح‌های آتشین مشاهده کرد. به سبب سابقه و تقدم عثمانیان در بهره‌گیری جنگی از سلاح‌های آتشین، جریان انتقال تجربیات منجر به ایجاد تشابهات، از سوی عثمانیان به سوی صفویان بوده که بیش از هر چیز در شکل اسامی مقامات و اصطلاحات و ادوات نمود یافته است و سه بخش تفنگچیان، توپچیان و قوللر صفوی تحت تأثیر بیشتری بوده‌اند.

اقتباس در این سه بخش می‌توانست از طرق مختلف انجام شده باشد که مهم‌ترین آنها، مجادلات نظامی و نتایج نبردها بوده است. بر این اساس، با توجه به مسئله پژوهش که چگونگی تأثیرگذاری نتایج مجادلات نظامی بر پیدایش تشابه در تشکیلات نظامی است، می‌توان نتیجه

گرفت که دو مورد به عنوان نتیجه نبردهای دو حکومت برجسته تر شده که مورد نخست تأثیر اسیران نخبه و انتقال تجربیات آنان است که به عنوان گمانه تأثیرگذاری بر ایجاد تشابه لحاظ شده است. در نبردهای عثمانیان و صفویان، علاوه بر اسارت نیروهای نظامی و سرباز متعدد، فرماندهان و نخبگانی نظیر جاسوسان و سازندگان سلاح‌های گرم را می‌توان مشاهده کرد که صفویان از اطلاعات و توانمندی‌های آنان در رفع کمبودهای خود بهره می‌گرفته‌اند. شکل دیگری از تأثیرگذاری نتایج مجادلات نظامی در پیدایش تشابه، غنایم جنگی بوده است. صفویان با به چنگ آوردن ادوات نظامی، به خصوص توپ‌های جنگی، همان ادوات را در جنگ‌ها به کار می‌برده‌اند و یا به احتمال از شکل ساخت آنان الگو می‌گرفته‌اند و این بهره‌مندی مستقیم، سبب پیدایش تشابه بی‌واسطه در ساختار هر دو حکومت شده است. بر این اساس، بهره‌مندی از نتایج مجادلات نظامی، شامل اسارت فرماندهان نظامی و بهره‌گیری از اطلاعات آنان و غنیمت‌گیری ادوات آتشین عثمانی و استفاده در نبردها، گمانه تأثیرگذاری در ایجاد تشابه را تقویت می‌کند. در این گمانه تقویت‌شده، نقش فرماندهان اسیر عثمانی می‌توانست در پیدایش تشابه، عمیق‌تر و گسترده‌تر باشد، اما غنایم جنگی نقش مستقیم و آشکارتری در ایجاد این تشابهات داشته است.

منابع و مآخذ

- اسکندربیک ترکمان (۱۳۱۴ق)، تاریخ عالم‌آرای عباسی، ج ۱-۳، تهران: دارالطباعه آقا سید مرتضی.
- اولیاء چلبی، محمدظلی‌بن درویش (۱۳۱۴ق)، سیاحتنامه، ج ۱، ۶، استانبول: طباعی احمد جودت، اقدام مطبوعه‌سی.
- بابائی، طاهر و منیره صدری (۲۰۲۱م)، «نظام پرورش غلام صفویان و نسبت آن با سازمان مشابه حکومت‌های ممالیک و عثمانی»، مجموعه مقالات چهارمین و پنجمین کنفرانس بین‌المللی علمی روابط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران و گرجستان، تفلیس: دانشگاه قفقاز.
- بابائی، طاهر (۱۳۹۰ش)، «تشابه تشکیلات عثمانی و صفوی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.
- بیات، اروج‌بیک (۱۳۳۸ش)، دوز ثروان ایرانی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- پجوی، ابراهیم (۱۲۸۳ق)، تاریخ پجوی، ج ۱، استانبول: مطبوعه عامره.
- کمبریج (۱۳۸۰ش)، تاریخ ایران؛ دوره صفویان، ترجمه یعقوب آژند، تهران: جامی.
- تک‌اندر، ژرژ (۱۳۵۱ش)، اتیر پرسیکوم، ترجمه محمود تفضلی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ثابتیان، ذبیح‌الله (۱۳۴۳ش)، اسناد و نامه‌های تاریخی دوره صفویه، تهران: کتابخانه ابن‌سینا.

- جناب‌دلی، میرزا بیگ حسن (۱۳۷۸ش)، *روضه الصفویه*، تصحیح غلامرضا طباطبائی مجد، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- جوادپاشا، احمد (۱۲۹۹ق)، *تاریخ عسکری عثمانی*، ج ۱، استانبول: قرق انبار مطبعه‌سی.
- خلیفه، محمد (۱۳۴۰ق)، *تاریخ غلمانی*، استانبول: اورخانیه مطبعه‌سی.
- خواجه سعدالدین افندی، محمد (۱۲۸۰ق)، *تاج التواریخ*، ج ۲، [بی‌جا]: طبعخانه عامره.
- درنوی، محمدین محمد (۱۲۷۶ق)، *نخبة التواریخ و الأخبار*، [بی‌جا]: تقویمخانه عامره.
- دلاواله، پیتر و (۱۳۸۴ش)، *سفرنامه*، ترجمه شجاع‌الدین شفا، تهران: علمی و فرهنگی.
- رامپوری، غیاث‌الدین محمدبن جلال‌الدین (۱۳۷۵ش)، *غیاث اللغات*، به کوشش منصور ثروت، تهران: امیرکبیر.
- روملو، حسن (۱۳۴۸ش)، *احسن التواریخ*، تصحیح عبدالحسین نوایی، ج ۳، تهران: اساطیر.
- رهبرن، میثائیل کلاوس (۱۳۸۴ش)، *نظام ایالات در دوره صفویه*، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: علمی و فرهنگی.
- سانسون، مارتین (۱۳۴۶ش)، *وضع کشور شاهنشاهی ایران در زمان شاه‌سلیمان صفوی*، ترجمه تقی تفضلی، تهران: انتشارات ابن‌سینا.
- *سفرنامه‌های ونیزیان در ایران* (۱۳۸۱ش)، ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات خوارزمی.
- سلانیکلی، مصطفی افندی (۱۲۸۱ق)، *تاریخ سلانیکلی*، استانبول: مطبعه عامره.
- سومر، فاروق (۱۳۷۱ش)، *نقش ترکان در تشکیل و توسعه دولت صفوی*، ترجمه احسان اشراقی و محمدتقی امامی، تهران: نشر گستره.
- سیوری، راجر. م. (۱۳۸۸ش)، *ایران عصر صفوی*، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.
- ..... (۱۳۸۰ش)، *در باب صفویان*، ترجمه رضوانعلی روح‌الهی، تهران: نشر مرکز.
- شاردن، ژان (۱۳۷۴ش)، *سفرنامه*، ترجمه اقبال یغمایی، ج ۳، ۵، تهران: انتشارات توس.
- شاملو، ولیقلی‌بن داودقلی (۱۳۷۱ش)، *قصص الخاقانی*، تصحیح سید حسن سادات ناصری، ج ۱، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- شوکت، محمود (۱۳۲۵ق)، *عثمانی تشکیلات و قیافت عسکریه‌سی*، ج ۱، [بی‌جا]: مطبعه مکتب حریبه.
- صولاق‌زاده، محمد همدی چلبی (۱۲۹۷ق)، *صولاق‌زاده تاریخی*، استانبول: محمودبک مطبعه‌سی.
- *عالم‌رای شاه‌اسماعیل* (۱۳۸۴ش)، تصحیح اصغر منتظر صاحب، تهران: علمی و فرهنگی.
- *عالم‌رای شاه‌طهماسب* (۱۳۷۰ش)، به کوشش ایرج افشار، تهران: دنیای کتاب.
- *عالم‌رای صفوی* (۱۳۵۰ش)، به کوشش یدالله شکری، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- عبدی‌بیگ شیرازی (۱۳۶۹ش)، *تکملة الاخبار*، تصحیح عبدالحسین نوائی، تهران: نشر نی.
- فریدون‌بک، احمد توقیعی (۱۲۷۴ق)، *منشآت السلاطین*، ج ۱، [بی‌جا]: [بی‌نا].
- فلور، ویلم (۱۳۸۷ش)، *دیوان و قشون در عصر صفوی*، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: آگه.

- فیگوئروا، دن گارسیا دسیلوا (۱۳۶۳ش)، سفرنامه، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران: نشر نو.
- قاضی قمی، احمدبن حسین (۱۳۸۳ش)، خلاصه التواریخ، تصحیح احسان اشراقی، ج ۱، ۲، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- قره چلبی زاده، عبدالعزیز افندی (۱۲۴۸ق [الف])، روضة الابرار المبین بحقائق الاخبار، قاهره: مطبعه بولاق.
- ..... (۱۲۴۸ق [ب])، سلیمان نامه، قاهره: مطبعه بولاق.
- کاتب چلبی، حاجی خلیفه (۱۲۸۷ق)، فذلک التواریخ، ج ۱، ۲، [بی جا]: مطبعه جریده حوادث.
- کارری، فرانچسکو جملی (۱۳۸۳ش)، سفرنامه، ترجمه عبدالعلی کارنگ و عباس نخجوانی، تهران: علمی و فرهنگی.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۵۰ش)، در دربار شاهنشاه ایران، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: انجمن آثار ملی.
- لاهیجی، علی بن شمس الدین (۱۳۵۲ش)، تاریخ خانی، شامل حوادث چهل ساله گیلان از ۱۸۱۰ تا ۹۲۰ قمری، تصحیح منوچهر ستوده، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- لطفی پاشا (۱۳۴۱ق)، تواریخ آل عثمان، تصحیح کلیسلی معلم رفعت، استانبول: مطبعه عامره.
- منجم، ملا جلال الدین (۱۳۶۶ش)، تاریخ عباسی یا روزنامه ملا جلال، به کوشش سیف الله وحیدنیا، [بی جا]: انتشارات وحید.
- موسوی، جمال و طاهر بابائی (پاییز و زمستان ۱۳۹۱ش)، «مطالعه تطبیقی غلامداری در تشکیلات نظامی عثمانی و صفوی»، نیم سالنامه مطالعات تاریخ و تمدن ملل اسلامی، ش ۲، صص ۵۸-۷۴.
- میرزا رفیعا (۱۳۸۵ش)، دستور الملوک، به کوشش و تصحیح محمد اسماعیل مارچینکوفسکی، ترجمه علی کردآبادی، با مقدمه منصور صفت گل، تهران: وزارت امور خارجه.
- میرزا سمیعا (۱۳۸۷ش)، تذکرة الملوک، تصحیح محمد دبیر سیاقی، تهران: امیر کبیر.
- مینورسکی، ولادیمیر (۱۳۸۷ش)، سازمان اداری حکومت صفوی، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران: امیر کبیر.
- نفیسی (ناظم الاطباء)، علی اکبر [بی تا]، فرهنگ نفیسی، ج ۱، تهران: کتابفروشی خیام.
- نشانچی، محمدپاشا (۱۲۷۹ق)، تاریخ نشانچی، [بی جا]: طبعخانه عامره.
- نصیری، میرزا علی نقی (۱۳۷۱ش)، القاب و مواجب دوره سلاطین صفوی، تصحیح یوسف رحیم لو، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- نعیم، مصطفی (۱۲۸۱ق)، تاریخ نعیم (روضه الحسین فی خلاصه أخبار الخاقین)، ج ۱، ۴، [بی جا]: [بی نا].
- نوائی، عبدالحسین (۱۳۵۷ش)، شاه عباس، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (۱۳۸۶ش)، تاریخ روابط خارجی ایران از ابتدای صفویه تا پایان جنگ دوم جهانی، تهران: امیر کبیر.
- واقعات سلطان جم (۱۳۳۰ق)، احمد احسان و شرکاسی، استانبول: مطبعه جلیق عثمانلی شرکی.
- واله قزوینی، محمد یوسف (۱۳۷۰ش)، خلد برین، تصحیح میر هاشم محدث، تهران: مرکز پژوهشی

میراث مکتوب.

- وحید قزوینی، محمدطاهر بن حسین (۱۳۸۳ش)، تاریخ جهان‌آرای عباسی، با مقدمه، تصحیح و تعلیقات سعید میرمحمدصادق، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- وفیق‌بک، عبدالرحمن (۱۳۲۸ق)، تکالیف قواعدی، ج ۱، استانبول: مطبعه قدر.

منابع لاتین

- Inalcık, Halil (1996), "Gazi giray", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi (TDVİA)*, vol.13, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İşletmesi.
- İşbilir, Ömer (2002), "Kuyucu Murad paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi (TDVİ)*, , vol.26, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İşletmes.
- Kepeci, Kamil (2000), *Tarih lugati:osmanlı tarih deyimleri ve terimleri temel sözlüğü*, Ankara: 21yüzyıl yayınları.
- Pakalın, mehmet zeki (1971), *osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, vol.3, İstanbul: milli eğitim basımevi.
- Sherley, Anthony (2005), *Sir Anthony Sherley And His Persian Adventure*, london And NewYork: Routledge.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988), *Osmanlı devleti teşkilatından kapukulu ocakları*, , vol.1-3, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

List of sources with English handwriting

- 'Abdī beyg Šīrāzī (1990), *Takmelat al-Akbār*. Ed. 'Abd al-Ḥosayn Navā'ī, Tehran: Našr Ney. [In Persian]
- *Ālam Ārā-ye Šafāvī*, [Majhūl al-Mū'alif] (1972), ed. Yad Allāh Šokrī, Tehran: Intesārāt Bonyād Farhang Irān. [In Persian]
- *Ālam Ārā-ye Shāh Esmā'īl*, [Majhūl al-Mū'alif] (2005), ed. Ašgār Muntazar Šāhīb, Tehran: 'Elmī va Farhangī. [In Persian]
- *Ālam Ārā-ye Shāh Ṭahmāsb*, [Majhūl al-Mū'alif] (1991), ed. Iraj Afshār, Tehran: Donyā-ye Ketāb. [In Persian]
- Bābā ī, Ṭāher (2011/1390), *Tašāboh Taškīlāt 'Oṭmānī va Šafāvī*, Pāyānāmāh Kāršenāsī Aršad dar Rešteh Tārīk va Tamadon Melal Islāmī, University of Tehran. [In Persian]
- Bābā ī, Ṭāher; Manīžeh Šadrī (2021), "Nezān Parvareš Ğolām Šafāvīyān va Nesbat ān bā Sāzemān Mošābeh Ḥokūmat-hā-ye Mamālīk va 'Oṭmānī", *Majmū'ah-ye Maqālāt Čahārumīn va Panjumīn Konferāns bayn al-Mellalī 'Elmī Ravābeṭ Siyāsī, Eqtišādī va Farhangī Irān va Gorjestān*, Teflīs, 550-568. [In Persian]
- Bayāt, Arūjbīg (1959), *Dūn Žū'an Irānī*. translated by Mas'ūd Rajabnīyā. Tehran: Bongāh Tarjomah va Našr Ketāb. [In Persian]

- Careri, Francesco Gemelli (2004), *Safarnāmeḥ, translated by ‘Abd al-‘Alī Kārang va ‘Abbās Naḵjavānī*, Tehran: ‘Elmī va Farhangī. **[In Persian]**
- Cevad Paşa, Ahmet (1881), *Tāriḥ-ı Askeri-ı Osmani*, Istanbul: Kırk Ambar Matbaası. **[In Persian]**
- Chardin, Jean (1995), *Safarnāmeḥ. translated by Eḡbāl Yāḡmāī*, Tehran: Intešārāt Tūs. **[In Persian]**
- Della Valle, Pietro (2005), *Safarnāmeḥ, translated by Šojā‘ al-Dīn Šafā*, Tehran: ‘Elmī va Farhangī. **[In Persian]**
- Eskandar Beg Torkamān (1896). *Tārīḳ-e ‘Ālamārā-ye ‘Abbāsī*. Tehran: Dār al-Ṭabā‘ah Āqā Sayyid Murtezā. **[In Persian]**
- Evliyā Çelebi, Mehmet Zillī ibn Derviş (1896), *Seyāhatnāme*, Istanbul: Tābi‘ī Ahmet Cevdet, İkdām Matbaası. **[In Persian]**
- Feridun Bey, Ahmet Tevḳī (1857). *Münşeat üs-Selātīn*, [Istanbul]: Maṭba‘a-yi ‘Āmira. **[In Persian]**
- Figueroa, Don Garcia de Silva (1984), *Safarnāmeḥ, translated by Ğolām Rizā Samī‘ī*, Tehran: Našr Nū. **[In Persian]**
- Floor, Willem (2008), *Dīvān va Qoşūn dar ‘Aşr Şafavī, translated by Kāzem Fīrūzmand*, Tehran: Āgah. **[In Persian]**
- Halife, Mehmet (1921), *Tāriḥ-ı Gulmanī*, Istanbul: Orhaniye Matbaası. **[In Persian]**
- Hoca Sadeddin Efendi, Mehmet (1863). *Tac-üt-tevarih*, [s.l.]: Ṭab‘khānah ‘Āmira. **[In Persian]**
- Hūšang Mahdavī, ‘Abd al-Rizā (2008), *Tārīḳ Ravābeṭ Kārejī Irān az Ebtedāye Şafavīyeh tā Pāyān Jang Dovum Jahānī*, Tehran: Amīr Kabīr. **[In Persian]**
- Jonābadī, Mīrzā Beyg Hasan (1999), *Rawḡah al-Şafavīyah*. ed. Ğolām-Rezā Majd Ṭabāṭabā ī. Tehran: Bonyād Mūqūfāt Maḥmūd Afšār. **[In Persian]**
- Kaempfer, Engelbert (1972), *Dar Darbār Šāhanšāh Irān, translated by Kīkāvūs Jahāndārī*, Tehran: Anjoman Āṭār Mellī. **[In Persian]**
- Karaçelebizade, Abdūlaziz Efendi (1832), *Tarih-i Revzat ül-ebrâr*. Cairo: Maṭba‘at Būlāq. **[In Persian]**
- Karaçelebizade, Abdūlaziz Efendi (1832). *Süleymanname*. Cairo: Maṭba‘at Būlāq. **[In Persian]**
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife (1870), *Fezleke*, [s.l.]: Maṭba‘at Jarīdah Ḥavādeṭ. **[In Persian]**
- Lāhījī, ‘Alī ibn Šams al-Dīn (1974), *Tārīḳ Kānī: Šāmel Ḥavādeṭ Çehel Sāleh Gilān az 880/1475 tā 920/1514*. Ed. Manūčeḥr Sotūdeh, Tehran: Intešārāt Bonyād Farhang Irān. **[In Persian]**
- Lütfi Paşa (1922). *Tevarih-ı Alı Osman*. Ed. Kilisli Mu‘allim Rif‘at, Istanbul: Maṭba‘at ‘Āmirat. **[In Persian]**
- Mehmet ibn Mehmet (1859). *Nuhbetü't-tevāriḥ ve'l-ahbar*, [s.l.]: Taqvimkhānah-yi ‘Āmira. **[In Persian]**
- Minorskii, Vladimir (2008), *Sāzemān Edārī Ḥokūmat Şafavī, translated by Mas‘ūd*

- Rajabnīyā, Tehran: Amīr Kabīr. **[In Persian]**
- Mīrzā Rafī‘ā (2006), *Dastūr al-Molūk*, ed. Muḥammad Ismā‘īl Mārčīnkūfskī, translated by ‘Alī Kurdābādī va Moqaddemah Manšūr Šafatgol, Tehran: Vezārat Omūr Kārejah. **[In Persian]**
  - Mīrzā Samī‘ā (2008), *Taḍkerat al-Molūk*, ed. Muḥammad Dabīr Sīyāqī, Tehran: Amīr Kabīr. **[In Persian]**
  - Munajim, Mulā Jalāl al-Dīn (1988). *Tārīk ‘Abbāsī yā Ruzname Mulā Jalāl*. ed. Sīf Allāh Vaḥīdnīyā. [s.l.]: Intešārāt Vaḥīd. **[In Persian]**
  - Mūsavī, Jamāl; Bābā ĩ, Ṭāher (2012), “Moṭāla‘ah Taṭbīqī Ğolāmdārī dar Taškīlāt Neẓāmī ‘Osmānī va Šafavī”, *Nemsālnāmah Moṭāle ‘āt Tārīk va Tamadon Melal Islāmī*, no. 2, autumn and winter, 58-74. **[In Persian]**
  - Naima, Mustafa (1864). *Tarih-ı Naima (Ravzat ül-Hüseyn fi Hulaset-i Ahbar il-Hafikeyn)*, [s.l.]: [s.n.]. **[In Persian]**
  - Našīrī, Mīrzā ‘Alī Naqī (1952), *Alqāb va Mavājeb Dūreh-ye Salāṭīn Šafavī*, ed. Yūsof Raḥīmlū , Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad. **[In Persian]**
  - Navāyī, ‘Abd al-Ḥosayn (1978), *Šāh ‘Abbās*, Tehran: Bonyād Farhang Irān. **[In Persian]**
  - Nāẓem al-Aṭebā’, ‘Alī Akbar Nafīsī [s.d.], *Farhang Nafīsī*, Tehran: Ketābforūšī Kayām. **[In Persian]**
  - Nišançı, Mehmet Paşa (1862). *Tarih-ı Nišançı*. [s.l.]: Ṭab‘khānah ‘Āmira. **[In Persian]**
  - Peçevi, Ibrahim (1866). *Tārīh-i Peçevi*. Istanbul: Maṭba‘at ‘Āmirat. **[In Persian]**
  - Qāzī Qomī, Aḥmad ibn Ḥosayn (2004), *Kolāšat al-Tawārīk*, ed. Eḥsān Ešrāqī, Tehran: Mū‘assesah Intešārāt va Čāp University of Tehran. **[In Persian]**
  - Rāmpūrī, Ğīāṭ al-Dīn Muḥammad ibn Jalāl al-Dīn (1996), *Ğīāṭ al-Loġāt*. Ed. Manšūr Šarvat, Tehran: Amīr Kabīr. **[In Persian]**
  - Rohrborn, Michael Klaus (2005), *Neẓām Iyālāt dar Dūreh-ye Šafavīyeh*, translated by Kīkāvūs Jahāndārī, Tehran: ‘Elmī va Farhangī. **[In Persian]**
  - Rūmlu, Ḥasan (1969), *Aḥsan al-Tavārīk*. ed. ‘Abd al-Ḥosayn Navāyī, Tehran: Asāṭīr. **[In Persian]**
  - Šābetīyān, Zabīḥ Allāh (1964), *Asnād va Nāmeḥ-hā-ye Tārīkī Dūreh-ye Šafavīyeh*, Tehran: Kitābkāneh ibn Sīnā. **[In Persian]**
  - *Safarnāmeḥ-hā-ye Venezīyān dar Irān* (2002), translated by Manūčeḥr Amīrī, Tehran: Intešārāt Kārazmī. **[In Persian]**
  - Šāmlū, Valī Qolī ibn Dāvūd Qolī (1992). *Qeşaş al-Kāqānī*. Ed. Sayyed Ḥasan Sādāt Nāşerī, Tehran: Sāzemān Čāp va Intešārāt Vezārat Farhang va Eršād Islāmī. **[In Persian]**
  - Sanson, Martin (1967), *Vaz‘-e Keşvar Šāhanšāhī Iran dar Zamān Šāh Solaymān Šafavī*, translated by Taqī Tafāzolī, Tehran: Intešārāt ibn Sīnā. **[In Persian]**
  - Savory, Roger (2001), *Dar Bāb Šafavīyān*. translated by Ramaẓān ‘Alī Rūḥ Allāhī, Tehran: Naşr Markaz. **[In Persian]**
  - Savory, Roger (2009), *Irān ‘Aşr Šafavī*. translated by Kāmbız ‘Azīzī. Tehran: Naşr Markaz. **[In Persian]**

- Selaniki, Mustafa Efendi (1864). *Tarih-ı Selaniki*. Istanbul: Maṭba‘at ‘Āmirat. **[In Persian]**
- Şevket, Mahmud (1907), *Osmanlı Taşkilât ve Kıyâfet Askeriyesi*. [s.l.]: Maṭba‘at Maktab Harbiyah. **[In Persian]**
- Sulakzade, Mehmet Hemdemi Çelebi (1879). *Sulakzade Tarihi*. Istanbul: Mahmud Bey Maṭba‘a-yi Sî. **[In Persian]**
- Sumer, Faruk (1992), *Naqş Torkân dar Taşkîl va Tawsi‘ah Dawlat Şafavî, translated by Eḥsân Eşrâqî va Muḥammad Taqî Imâmî*, Tehran: Naşr Gostareh. **[In Persian]**
- *Tārīkh-i Irân-i Cambridge: Dûreh-ye Şafavîyân*, (2001), translated by Ya‘qûb Āžand, Tehran: Jâmî. **[In Persian]**
- Tectander, George (1972), *Iter Persicum, translated by Maḥmûd Tafazolî*, Tehran: Bonyâd Farhang Irân. **[In Persian]**
- Vaḥîd Qazvînî, Muḥammad Ṭâher ibn Ḥosayn (2005). *Tārīkh Jahân Ārâ-ye ‘Abbâsî*. ed. Sa‘îd Mîr Muḥammad Şâdeq, Tehran: Pażûheşgâh ‘Olûm Ensânî va Moṭâle‘ât Farhangî. **[In Persian]**
- *Vakiat Sultan Cem*, [Majhûl al-Mû‘alif] (1911), Ahmed İhsan ve Şürekâsî, Istanbul: Matbaacılık Osmânî Şirketi. **[In Persian]**
- Vâlah Qazvînî, Muḥammad Yûsof (1991). *Ḳold Barîn*. ed. Hâşem Moḥaddiṭ. Tehran: Markaz Pażûheşî Mîrâṭ Maktûb. **[In Persian]**
- Vefîk Bey, ‘Abdurrahmân (1910), *Tekâlif Kavaidi*, Istanbul: Maṭba‘at Kader. **[In Persian]**